

till något eget. Samtidigt ska den ses som en del av en bred kartläggning av föreställningar, livsvillkor och kunskap som levt kvar tills nyss – och som tar sig nya former också i dag.

Den nionde Fantomen som under sin skoltid lärt känna den kanske mest berömda svensken genom tiderna, Carl von Linné, möter densamme under en resa. På den store botanistens inbjudan befinner sig Fantomen snart på en herrgård i Amsterdams utkanter där äventyret utspelar sig. Herr van Schuiten (Gerhard van Swieten?) har kommit över en samisk trolltrumma tillhörande en nåjd vid namn Amund Vuoma. Nåjden har förföljts av en präst för att han utövat sin samiska tro och slutligen blivit bränd på bål. Dessa trolltyg användes sedan av en barndomskamrat till Linné, Anders Myhr, men utan Linnés framgång. Förblindad av avundsjuka och hämndbegär använde Myhr trumman och en uggla för att skrämma de rika holländarna som hjälpt Linné under hans utbildning. Tyvärr nöjde han sig inte med att skrämma vettet ur dem, han slog ihjäl dem också. – Nå var kommer Fantomen in? Tydligt kan man få reda på mer i *Fantomenkrönikan*. Fortsättning följer kanske i nästa *SLÅ*. Detta enligt *Fantomen* 2006:11.

Naturens under. *Zoologische und Botanische Einblattdrucke und Flugschriften vor 1800 och Botanische Einblattdrucke und Flugschriften vor 1800*, 1–5 (Hiersemann, 1998–2006), respektive 1–2 (Hiersemann, 2000–2001), är kort sagt en fantastisk källa som återspeglar en förgången värld i all dess märkvärdighet. Ingrid Faust är huvudutgivare av den zoologiska sviten medan Klaus Stopp står för den botaniska. Den förra omfattar cirka 100 bilder och dubbla det sidantalet, den senare klarar sig på 300 bilder och 600 sidor. Ingrid Faust kallar arbetet, blygsamt men adekvat, ”Katalog”. Varje uppslag består i princip av bild, titel, taxonomisk bestämning, ort och datum, boktryckare, anmärkningar, exemplar, litteratur. Dessa ”broadsheets” med den engelska termen hänger naturligtvis samman med ett uråldrigt intresse för det ovanliga och avvikande, men också med boktryckarkonsten, upptäckten av Nya världen, liksom tidens samlarkultur. Här använda exemplar har fångats in ur olika samlingar, någon gång efter xeroxfotokopiering vilket inte ger fullvärdigt resultat. Ingrid Faust i Hildegards Bingen äger själv 176 eller 17 %, av de djuriska trycken, som tids nog ska införlivas i Bayerischen Staatsbibliothek i München. Det rör sig alltså om tillfällesskrifter, ephemera, ibland men inte alltid illustrerade. ”Flygblad” är normalt ensidiga med en illustration plus text, ”flygskrifter” har flera sidor

och är även illustrerade. Upplagan är svår att precisera. Kanske ett tusental, kanske betydligt mindre. Kärnan är ändå bilden. Dessa tryck satsar på sensationseffekt: det exotiska, det stora, det lilla, det abnorma, missbildade, det som gav möjlighet till en god moral. Ibland avbildade man efter levande exemplar, ibland bara efter dött, ibland förefaller fantasin ha fått härja fritt. De ofta dödfödda monstrositeterna ger anledning till varningar, änder och gäss som faller som isklumpar från skyn lovar inte gott. Blandformer mellan människa och varg föranleder hemiska spådomar. Dessa flygblad har ofta kopierats och spritts. Som bakgrund syns ofta en stad, eller några åskådare, som vittnar om att detta verkligen hänt, liksom var. Aktuell zoologisk nomenklatur är inarbetad. Dessa flygblad är både zoologihistoriska och kulturhistoriska källor, hur de trycktes, såldes och spreds. De olika trycken presenteras kronologiskt.

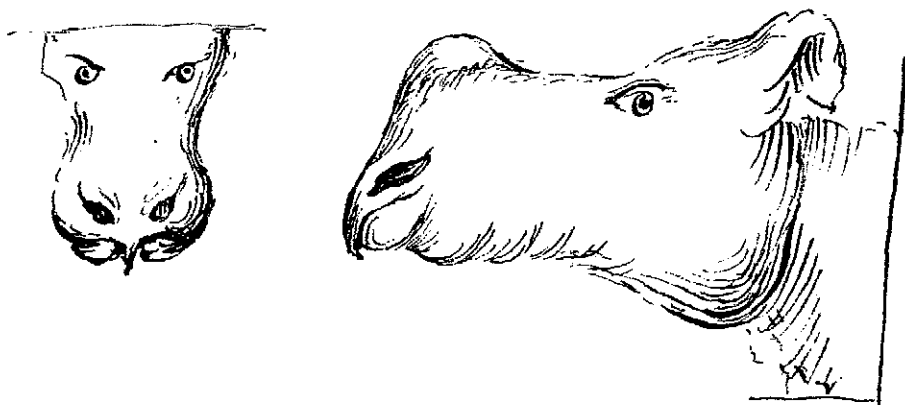
Tidsgränsen vid 1800 är generös men utesluter kanske något. Mer konstnärliga tryck tas inte upp, inte heller jaktbara djur, eller boskap (vanligt i England), flygblad med framför allt symboliskt eller emblemiskt innehåll, menageri- och cirkusprospekt, förordningar (särskilt för hundar) saknas också. Trots omfånget är inte fullständighet att vänta. Vad som inkluderats är onekligen mycket nog. Men kompletteringar är välkomna och bibliografin kan uppdateras. Den moderna taxonomin kan naturligtvis leda till anakronismer. Definitioner är alltid besvärliga eftersom de är pålagda i efterhand.

Ett referat är omöjligt. Den zoologiska sviten går fram systematiskt och börjar med de ryggradslösa. Första bandet inleds med en bandmask 1603, följt av en oidentifierbar parasitmask som tillägnats ett stort antal verser: "So bald man ihn in Brandtwein/ An statt des Wassers setzte ein./ Ist er ganz ruhig blieben,/ Dis hat der Mann auch angesagt,/ So oft der Wurm ihn hat genagt, /Brandtwein den Schmerz vertrieben." Kräldjuren upptar detta första band. Band två behandlar ryggradsdjur, 150 sidor fåglar och 200 däggdjur, band tre klövdjur, band fyra valar, sirendjur, elefantdjur, samt band fem noshörningar och hovdjur. Längs vägen hittar läsaren – eller skådaren – hela tiden märkvärdigheter: fåglar som utkämpar strider i skyn dög som järtecken ännu in under upplysningen. Det säger sig självt att möss som ätit upp sakramenten i en monstrans bådar onda tider. Det finns gott om siamesiska tvillingharar och kalvar – ett amerikanskt zoo gör för övrigt det år som är i dag en stor utställning om detta fenomen. En "underkalv" med böljande hår skulle väl varna mot bruket av fontanger. Det finns gott om bilder på strandade valar, flera skandinaviska registreras med hänvisningar till uppsatser av John Bernström och Ingvar Svanberg.

Uppläggningsen i de botaniska volymerna är likartad. Del ett om jät-teax som visar bondens önskedrömmar. Vi möter fascinerande bilder av människor som sår och skördar men också av blodregn, algregn, Erdmehl (mjöldagg). Del två upptar monstruösa bildningar. Märkligt är den fascination som aloen utövat, halva andra bandet upptar dessa högresta blomster, också Fru Brenner och hennes makes dikt och bild av aloen på Noor, tryck av Werner i Stockholm 1708. (Man har inte observerat Arne Jönssons uppsats om den i *SLÅ* 1998–1999.) Just kring agave som ett underverk finns en omfattande studie av Bernd Ullrich (1991). På nytt handlar det om att hugfästa, skryta med att ha största exemplaret. Vi påminner om Ulla Britta Kuechens uppsats ”Botanische Flugblätter”, omnämnd i *SLÅ* 2002–2003, 149, som tar upp växtmonstrositeter avbildade före 1700.

Denna utgåva kan kommenteras på många sätt. Man hade kunnat önska en större uppmärksamhet på förhållandet mellan text och bild. Den tryck-historiska aspekten beaktas genomgående. Nürnberg var den vanligaste tryckorten, därefter Augsburg, Strassburg, även London och Paris, Köpenhamn. Tematiken vittnar om vad som då uppfattades som intressant, exotiskt, säreget och vad som fanns att tillgå. Dessa underdjurs och underväxters geografi utsäger också mycket om rådande kommunikationer. Sverige låg till exempel i stort sett utanför denna värld. Motiven pekar också på vad som uppfattades som ”normalt” och vilka förklaringar som låg bakom det avvikande. Naturligtvis ger dessa volymer också inblick i illustrationskonsten, i förlags- och tryckerimarknaden (inklusive dagens, som kan publicera ett verk som detta) och hur bildkonventioner fungerar. Ett enkelt och entydigt exempel: storleken spelar roll varför noshörningar, elefanter och valar hör till de allra vanligaste motiven. Men man kan också observera vilka djur som saknas: älgen, renen, järven, lon (en gång). Den nordliga fanan är alltså dåligt representerad.

Någon gång känner man ändå igen svenska motsvarigheter. Det finns bilder som tycks ha lånats från Olaus Magnus, en del känns igen från den i enkel version också i Sverige runt 1700 utgivna *Relationes curiosae*, några av de illavarslande strömmingarna med text är hämtade från våra trakter. Det är framför allt ur haven som man hämtat nordiska järtecken, till exempel en monsterfisk i Kalmarsund 1615, en annan 1709 och ytterligare en 1710, en Meermönsch som är anmärkningsvärt lik Luther (avbildad i färg i del 5) hade fångats i sillnät utanför Malmö 1546. Flera märkligheter hade fiskats upp utanför Köpenhamn (1694, 1698 och 1747). Det är bara att titta och förundras – om Ni vågar.

Noshörningen Clara. Magnus Celsius dagbok, KB, M 231.

En utvikning, som av naturliga skäl tar viss plats, handlar om noshörningen. Ibland kan ett djur bli nästan en egen bok, som noshörningen som omfattar drygt 160 sidor. Man kan undra över djurets popularitet som förstås har att göra med Dürers berömda träsnitt 1515. Här gäller det främst noshörningsflickan Clara, beskådad av många. De båda resenärerna Abraham Bäck och Magnus Celsius såg allehanda gyckelspel och främmande djur i Amsterdam, ”i synnerhet en lefwande Rhinoceros”. ”Han” sades vara ovanligt svart, stor som en oxen men mycket tjockare. Huden var skild i liksom flera sköldpaddeskal. Fötterna tveklövade och benen tjocka, andedräkten stinkande. Kommen från Ostindien med en skeppare, som tog hälften av intäkterna medan den andra hälften gick till magistraten till utdelning bland de fattiga. ”hwilket observeras här med alla penningar från sådane spektakel”. (Magnus Celsius i sin dagbok KB M 231, där han också ritat av Claras huvud.) Man beskådar också en elefant, ett turkiskt får, ett par torkade flygande drakar, några surinamesiska kaniner. På värshuset Blaujan fanns allehanda främmande fåglar och djur, som ett lejon och en lejoninna. – En förfrågan om Clara från konsthistorikern T. H. Clarke som följt hennes fotspår och undrade om hon förirrat sig upp till Sverige föranledde en kommentar från Stockholms Stadsmuseum, att detta ”nog det mest udda jag hittills fått under mitt långa museiliv”. Intendenten vid Riksmuseet höll med om att detta var ”en mycket udda förfrågan”. Linné klassificerar noshörningen först som *Jumenta* men 1758 bland *Glires*! Han ägde en skrift om henne, von Bergens *Oratio de Rhinocerote* (1746). Anders Sparrman beskrev *Rhinoceros bicornis* i KVAH 1783; det finns en uppmonterad hud i

KVA efter Sparrman. Den uppmärksamme läsaren har förstås observerat att noshörningen skapat en liten följetong i *SLÅ*: Mason C. Hoadley and Ingvar Svanberg, "Hunting Rhinoceros in Java. Jahn Arnold Stötzer and his Journal 1786–1787" (1990–1991), L. C. Rookmaaker publicerade sin grundläggande artikel "The Sources of Linnaeus on the Rhinoceros" (1996–1997), och Rookmaaker, "Specimens of rhinoceros in European collections before 1778" (1998–1999). Rookmaaker förestår The Rhino museum South Africa. Big is beautiful.

SLÅ:s yngre syster *Sjuttonhundratals* (red. Jakob Christensson, tillträdande redaktör Jonas Nordin) utges av Sällskapet för 1700-talsstudier med en första årgång 2004 är givetvis värd att uppmärksamma. Årsskriften 2005 innehåller således flera uppsatser med anknytning till vetenskapshistoria: David Dunér skriver om Polhems huvudvärk (rätt stavning), Maria Berggren om Swedenborgs medicinska latin, Hjalmar Fors om Sven Rinman – det var länge sedan han uppmärksammades – och Kenneth Nyberg om "Linné, apostlarna och de svenska forskningsresorna" – den sistnämnda en nyanserad genomgång av motiv och drivkrafter bakom lärjungarnas farofyllda färder skrivet utifrån ett forskningsprojekt om Linné som lärare. Det är en snygg, innehållsrik och välredigerad publikation, vars fortsättning alla med intresse för tiden och dess kulturhistoria givetvis bör följa. Ett symposium i Göteborg sommaren 2006 betitlat Kunskapens vägar kan tänkas ge merparten av följande årgångs innehåll. Medlemskap i Sällskapet för 1700-talsstudier uppnås genom insättande av 200 kr. på pg 32 93 90-90.

Den lärda kommunikationen. *Hallers Netz. Ein europäischer Gelehrtenbriefwechsel zur Zeit der Aufklärung*, herausgegeben von Martin Stuber, Stefan Hächler und Luc Lienhard Schwabe (Studia Halleriana IX, Basel, 2005; 594 s., 350 bilder, 50 diagram och kartor). Utan omsvep: en härlig bok, som har mycket att lära alla och envar. Den är uppdelad i två sektioner, den första med studier av övergripande karaktär om korrespondens under Hallertiden, alltså inte bara om postväsende utan också om olika nät och sammanhang som kunde skapas vid den här tiden och hur de förändrades. Kartorna visar ansamlingen korrespondenter i Schweiz och Tyskland men också hur glest de förekommer i Norden. Till mängden av Hallers brevvänner ("vän" är som bekant inget vidare heltäckande ord för förhållandet till Linné) kan man också räkna svenskar som Johan Adolf Murray (egentligen i Göttingen), Nils Rosén von Rosenstein, Pehr Wilhelm Wargentin, Hedvig Charlotta

Nordenflycht också kanske några till. Kartbilder visar på motsvarande sätt den svenska periferin i förhållande till lärda gestalter som Leibniz, Rousseau, Spallanzani och Lavater. Vidare finns diagram över vetenskapliga kontroverser och deras livslängd (här leder Linné ligan). Den andra sektionen består av olika detaljstudier, till exempel Hallers förhållande till sin hälsa, så som breven till Tissot visar det, och oron över pulsens ojämnhet, Hallers roll som läkare per korrespondens, hans och andras latin, korrespondensen med kvinnor, schweiziska floran och förhållandet till Linné. Allt detta och mer är välillustrerat och väldokumenterat – antalet normalt mycket matiga noter närmar sig tre tusen. Illustreringen är ofta ovanlig, i alla fall för svenska ögon. Att de är i svart-vitt ökar 1700-talskänslan. En liten reservation för antalet diagram – datorn har alltför lätt att fabricera sådana. *Studia Halleriana* som utges av Albert Haller-Stiftung i Bern och är grundat 1977 har på ganska kort tid gett ut nästan fem tusen sidor vetenskaplig text kring den store fysiologen, botanisten, bibliografen, diktaren, kulturpersonligheten och egocentrikern. Mer lär komma. (Se även nedan, recension av Eva Nyström.)

Gunnar Broberg

Kawâdja Abdallah. I november 1767 anlände en ensam man till Köpenhamn. Av fem deltagare på den danska expeditionen till Det Lyckliga Arabien överlevde endast en. Det var Kawâdja Abdallah. Han kom inte från något lyckligt Arabien, utan ett "Arabia Yemen" som snarare borde översättas till det mer prosaiska "Sydarabien". Den danska expeditionen till Orienten under åren 1761–1767, vari även den svenske Linnélärjungen Peter Forsskål deltog, mötte många olycksöden och har blivit hågkommen som en av de stora bedrifterna inom de vetenskapliga expeditionernas historia. Det var ursprungligen bibelforskaren och orientalisterna Johann David Michaëlis (1717–1791) i Göttingen som hade föreslagit en expedition för utforskandet av den arabiska världen. Expeditionens beskyddare blev den danske kungen Frederik V. Till resenärernas instruktioner hörde att varje medlem skulle föra sin egen resedagbok, och skrivna så att var och en skulle förstå dem även om författaren själv skulle förgås. Om två resenärer, resonerade man, beskrev samma sak från två olika synpunkter, så skulle man kunna anta uppgifterna som mer tillförlitliga. De skulle också hålla sams, visa största hövlighet mot de arabiska invånarna, inte kasta otillbörliga blickar på sådana gifta och ogifta personer som skulle kunna väcka orientalernas hämndbegär.